

**БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И НЕГОВИТЕ ДИАЛЕКТИ
ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ КНИЖОВНИК**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**BULGARIAN LITERARY LANGUAGE AND ITS DIALECTS
DURING THE SECOND AND THIRD DECADES
OF THE 19TH CENTURY**

Mariya Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The following paper analyses the correlation between written Bulgarian language and Bulgarian dialects during the 2nd and 3rd decades of the 19th century. It studies the knowledge and personal observations of Bulgarian writers and journalists on the Bulgarian Dialect Division during the National Revival period and their first attempts to define the main bipartition and tripartition of the Bulgarian language territory (into eastern and western dialects and into Moesian, Thracian and Macedonian dialects). Presented are linguistic ideas, concepts and efforts to codify a standard Bulgarian language on the basis of the 19th-century Bulgarian vernacular.

Key words: History of the Bulgarian standard language, Bulgarian dialects, The Bulgarian Revival period, Language standardization and codification

0. Вглеждането в битието на езика, в неговите същности и проявления през втората четвърт на XIX в. изнася на преден план идеята за **потенциала на говоримия език**. Книжовниците от периода изясняват различните аспекти от приложението му и доказват тезата, че той може да послужи за основа на книжовния език. За общественици и радатели на българския език като В. Априлов, Н. Палаузов, Ив. Богоров, Н. Геров, Ив. Момчилов „естественият свой“ език е езикът на българското просвещение и образование, защото е разбираем и присъщ на всички членове на обществото. Възгледите им, подкрепени от писмената им практика, разкриват широките възможности на говоримата реч за създаване на книжовни продукти, далеч надхвърлящи

рамките на нейното предназначение като средство за ежедневното общуване. Пречупена през техните разбирания, представата за културата и писмеността на роден език като средство за национално сплотяване и консолидация заражда тенденцията към обединяване, към търсенето на пътища за създаването не само на единен и общ, но и достъпен за всички книжовен език. От своя страна концепцията за формиране на книжовен език на базата на **съвременната говорна основа**¹ предизвиква нов, задълбочен интерес към диалектите на българския език.

1. В съзнанието на книжовниците от периода сложността при избора на конкретни говорни особености, които да залегнат в основата на изграждащата се книжовноезикова нормативност, произтича от факта, че българският език по цялата територия на своето разпространение има значителни местни различия и голяма диалектна раздробеност (Венедиктов 1990: 153 – 157). Тази множественост на говоримия език е отбелязана още от първия български граматик **Неофит Рилски**. Учителствал на различни места по българските земи (Самоков, Казанлък, Габрово, Копривщица (Възрожденска интелигенция 1988: 459 – 460), той наблюдава и отчита говорните различия, които отбелязва във Филологическото предуведомление на граматиката си (1835) по следния начин: „Едни ако говорят ще да ида, други говорят ше да ида, други – ке да идем, други – че да идем, други – ща да ида, други ша да ида, други – жда ида. Едни – некую, други – некем, други – нечем, други – не щем, други – не ща“ (Рилски, 1835, цит. по Леков 1992: 34 – 35). За Неофит, за когото създаването на новия книжовен език е от първостепенно значение за просвещението и бъдещото духовно добруване на българите, диалектните разлики са огромна пречка в опитите за кодифициране на единни и общи нормативни правила. По този повод той гневно възкликва:

О, язиче развърщенный и невоздержний! Дали ще има и в други некой език толко развърщение и несогласие! [...] Това не е богатство, но развърщение на езикат (Рилски, 1835, цит. по Леков 1992: 35)!

Десетилетие по-късно на подобна позиция застава и К. Фотинов. Следвайки авторитетните доводи на Неофит Рилски, той гради своето разбиране около същата теза и възползвайки се от представените от

¹ По въпроса за нормализацията и избора на говорната основа на българския книжовен език вж. Венедиктов 1990.

Неофит примери, разяснява своята позиция във втория брой на сп. „Любословие“:

[...] ако употребяваме **крака** вместо **нога**, то се приема на други места за **крак (краг)**, на който сучат кори за зелник и пр., а като употребим **нога**, то е на секаде разумно, понятно и право; защо во святое писание често слушаме **руце мои** и **нозе мои** (Фотинов, 1844, цит. по Род и език 2007: 143 – 144).

Изходът от тази според него неблагоприятна за развитието на книжовния език ситуация се състои в огледалото на черковнославянския език, защото, както отбелязва Фотинов, „не е прилично, нито па полезно да употребява человек речи испоречни и совсем от матерния язык отдалеченни да ся послядува в особните и поместни злообикновенни речи, които са испоречни и развалени от небрежие (немарене) и от неучение и които совсем щото са обикновенни по някои места“ (пак там: 144).

В това е убеден и П. Пиперов, който година по-късно, развивайки архаизаторските си идеи за устройство на българския език, излага схващането, че говорните различия между *восточний* и *западний болгарин* (Пиперов, 1845, цит. по Леков 1992: 112) могат да бъдат преодолени единствено ако се обърнем назад, към устроения и кодифициран стар език.

Както е известно от историята на новобългарския книжовен език, Неофитовата концепция за арбитражната роля на черковнославянския език при включването на определени народни елементи в състава на формирация се език дава вярната насока за бъдещото развитие на езика и установяване на неговите норми. Участието на старината, на книжовно наследеното в състава на конструиращия се език е едно от принципните положения в българската възрожденска езикова доктрина и съответно – в книжовноезиковата програма на XIX в. През третата четвърт на XIX в., когато въпросът за характера на книжовния език вече е решен, радетелите и строителите на българския език започват да търсят нови пътища за обогатяването и усъвършенстването му, а на дневен ред излизат дискусиите за неговото по-нататъшно нормативно устройство. Един от основните пътища за преодоляване на „язичната вавилония“ (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език 2007: 468) отново се оказва авторитетът на стария език, както и разпространението на съответното езиково явление. Такава е позицията на Ботьо Петков например, който в своята статия „Писменност на българският език“, публикувана в „Цариградски вестник“ през 1857 г., споделя:

Следователно изреченията **Българин, сърдце, вълци, мълчание** са неправилни, ако и по много места из България да говорят така, а правилни са **Българин, сърдце, вълци, мълчание**, както са нахождат в ръкописите, и както по-много места говорят (Петков, 1857, цит. по Род и език 2007: 254).

2. Двудялба на българската езикова територия

В края на 30-те и 40-те години на преден план все по-обособено се очертава разбирането, че основното диалектно разграничение е между българския запад и българския изток или както за първи път се среща на български език през 1842 г. в преведената от М. Кифалов книга на **Юрий Венелин** „Заради възрождение новой болгарской словесности или науки“ (1838) – *Восточна България и Западна България*. В нейния предговор под влияние на Венелиновите схващания Кифалов отбелязва говорните различия, без да уточнява ареала им на разпространение: „нашии Болгаре в едно място говорят сос ударение, сиреч: мѳмче, мѳмек, вѳда и пр.; а на друго место: момчѳ, момѳк, водѳ“ (Кифалов 1842: III – IV). В самия текст на книгата са посочени и конкретни диалектни особености, свързани с употребата на определителния член:

Кога бях в България аз сапикасах че почасто употребляват **атъ**, жители Восточной Болгарии, а порядко жители Западной Болгарии. В Македонии около градов: Ископа, Призрена, Велеса, Разлога и Кастории, или твърде рядко, или никак не употребляват **атъ** (Кифалов 1842: 93).

Макар примерите, които излага Венелин, да са в полза на неговото разбиране за непотребността на определителния член в българския език, по-надолу в текста той прави ценни наблюдения за своеобразието на двете *речения*, като сравнява пасажи от Евангелието на Матей в превод на Софроний Врачански и Петър Сапунов: „И един и другий превод са на простий язык, но на две различни речения“ (Кифалов 1842: 100). Подобно на Неофит Рилски Венелин отбелязва по-голямата близост на западните диалекти с черковнославянския език, затова препоръчва като по-благозвучен превода на Софроний. От друга страна, осланяйки се на авторитета на Софроний като книжовник и духовник, той специално подчертава: „да притурими още, че незабравенний Врачанский Епископ Софроний, в Западна България е бил природен Болгарин“ (Кифалов 1842: 98).

Същата двудялба на българската езикова територия отбелязват в своите предговори от 1845 г. П. Пиперов и Хр. К. Сичан-Николов. Включвайки се в спора са съществуването на определителния член,

П. Пиперов изрежда редица примери, в които според него диалектните различия „не согласуещеся между собою, по вишшей мере Восточна Болгария с Западную“ (Пиперов 1845; Леков 1992: 112). Наред с това той маркира и няколко други морфологични особености:

[...] восточний болгарин говори „викни я“, сиреч жену. Западный болгарин най-паче же в софийския страни – „викни ю“. „Иди в колибата“ – восточний; „иди в колибу или хижу“ – западный (пак там).

Както споменава Ст. Стойков, **Хр. К. Сичан-Николов** е един от първите книжовници, които очертават ятовата граница и големите говорни различия между „Восточна и Западна Болгария“ (Стойков 1993: 83). Подобно на своите съвременници той разпознава югозападните диалекти като по-близки до черковнославянския език („ще найдем най-чист славянски язык тамо“). В предговора на своята „Българска аритметика“ (1845) той, без да коментира, изрежда множество фонетични и морфологични особености, на базата на които може да се очертаят началните контури на българския диалектен атлас. През погледа на Хр. К. Сичан-Николов в средата на XIX в. двете основни български наречия се различават по следните особености.

В областта на фонетиката:

1. Редуция на неударените гласни в източните говори: „Запад – Станьо, железю; Вост. – Станю, жилиязу; Запад – девет, десет, педесет; Вост. – дивит, дисит, питисит; Запад – Недела, не е, прегледувам; Вост. – Ниделя, ни е, пригледувам; Запад – пишеш, пише, пишете; биеш, бие, биете; Вост. – пишиш, пиши, пишити; бииш, бии, биити“.

2. Преглас на **у с предходна мекост в и** в източните говори: „Запад – любов и любя; Восточ. – либов и либа“.

3. Специфичната мекост на съгласните **л’ и н’** в западните говори: „Запад – камень, конь, воль; Вост. – камак, кон, вол“.

4. Ударение: „гласоударенията, които произноси най-много Македония на първия и втория слог“.

5. Рефлексите на **ь**: „Запад – ткая, жна, Восточ. – тъка, жъна или жена“.

6. Ликвидна метатеза: „Запад – сълнце, Вост. – слънце“.

Морфологични особености:

1. Определителен член на имената от м. р.:

Во вся Македония обикнуват член е, каде Охрида от. В Болгария, в Нишко, Софийско, Видинско, в Терново и по селата, които са от Ореховица надолу, в Русчук сос селата, Шумен сос селата и прч. обикнуват член о.

От двете страни в предножията на Стара планина до Искар и в полето Свищов, Никопол, Плевен, Ловеч ат произнасят. В Тракия, в полето, западната страна всичката, помаците по Доспатската планина имат член а, из другата страна помаците в Македония имат член о.

2. Частица за образуване на бъдеще време: „В Софийско, Видинско, Нишко и прч. нместо ШЕ ЧЕ а по някои страни ШЧЕ произнасят. КЕ, то което обикнува вместо ще в Македония“.

3. Глаголни окончания в сег. вр.: „по Охридско говорят ходит, гредет, сedit, ядет, а Восточна България иди, сиди, еде“.

Няколко години по-късно предложената от Хр. К. Сичан-Николов двудялба е разработена на научни основи от видния руски славист **В. Григорович**. В своя „Очерк путешествия по европейской Турции“ (1848) той посочва, че самите българи имат все още неясна представа за наречията в езика си и съдят за различията между тях най-вече в лексикално отношение. Въз основа на собствените си наблюдения и в разговори с Хр. К. Сичан-Николов той стига до заключението:

[...] я разделили бы всю область языка болгарскаго на две половины, в которых различное его употребление можно назвать диалектическим. Первую назову западною, ибо она обнимает всю Македонию до доспатских гор и, по направлению их к северу, включает часть подунайской Болгарии до самага Видина; вторую – восточною, т.е. страну на восток от Доспата и на север и юг Балкана (Григорович 1877: 163 – 164).

Двудялбата на българската езикова територия е приета от множество книжовници, които дават и собствени названия на двете области. В края на 50-те години **Партений Зографски** казва: „Нашийот язык, како що е познато, се дели на две главни наречия, от които едното се говори во България и Тракия, а пак другото во Македония“ (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 269). Година по-рано на страниците на „Цариградски вестник“ той вече е уточнил *Горно-Българско наречие* и *Македонско наречие* (Зографски, 1857, цит. по Род и език 2007: 268 – 269). Подобно разделение отбелязва и **П. Оджаков** през 1866 г. в учебника „Начални познания по география“: „Всякой язык в различни страни на един предел-земя, изговаряся различно; от това са ся изродили говорими язици, наречия (Българско, Македонско)“ (Оджаков 1866: 28). **К. Шапкарев** в своята „Голяма българска читанка“ (1868) също говори за разликите между „Горно-Българско/Въсточно-Българско и Македонско наречие“. В предговора на читанката, осъзнавайки твърде голямото отдалечаване между „двете главни наречия“ и численото преимущество на източните диалект-

ни елементи, закрепили се в нормативната система на изграждащия се език, К. Шапкарев настоява за привличане на повече черти от македонските говори в състава на „денешното писмено Българско наречие“, за да се състави книжовен език общ и обединяващ различията:

Но при всичко, за наречието на по-високите учебници се молиме на предосветените братя наши, съчинители или преводители да сторят добрината в бъдещите си прегледвания и издания да отстъпят нещо, и, за хатарът на Македонските си братя да турят в наречието си и малце сольца Македонска, за да, Кириловите и Климиндовите потомци срещат по-малу мъка в изучението на майчиният си език, това същето ке заслужит и за зближение и съединение на двете главни Български наречия – Горно-Българско и Македонско, в един общ Българский писмен език. Ние пак от наша страна с радо сърдце сме готови да отстъпиме все що е нужно (Шапкарев 1868: 5).

Осъзнаването и обсъждането на големите диалектни различия между българския изток и българския запад е проблем, който особено много вълнува **българските книжовници от македонския край**. Наблюдатели, радетели и преки участници не само в книжовния живот, но и в процесите на изграждане на новобългарския книжовен език, те стават свидетели на пътя, по който книжовноезиковите правила започват да се установяват, и отбелязват превеса, който източнобългарските особености започват да вземат в новата езикова нормативност. В този аспект никак не е случайно, че в зародилата се през 50-те – 70-те години на XIX в. обществена дискусия за нормативното единство на книжовния език книжовноезиковите предложения и модели, които някои от тях създават, представят идеята за синтез между говорни специфики на източното и западното българско наречие. Възгледът на Неофит Рилски за широка говорна основа на книжовния език получава нова и своеобразна трактовка в средата на века (БВКМ 1983: 10). Книжовници като Й. Хаджиконстантинов-Джинот, Партений Зографски, К. Шапкарев или Р. Жинзифов защитават разбирането за полидиалектната основа на езика (Венедиктов 1990: 175–189), като един от основните им доводи неизменно се оказва включването на елементи от македонските говори в нормативната му система. Те смятат за свое задължение да опишат и разяснят особеностите на македонските говори, за да може знанието за тях да достигне до българската общественост и част от тези особености да бъдат взети предвид в процесите на нормотворчество. Разглеждайки отблизо проблема в своята статия „Мисли за болгарскийот език“ (1858), **Партений Зографски** обективно излага причините, довели до това непознаване:

Първото из них (Горно-Болгарското – бел. м., М. М.) векъе е сем известно, защо се что се писало досега на ѝезик, се на него се писало, а на другото ни гри: по тая причина, что возрождението на нашата писменост се почна отгора надолу. Овля е причината, что не толко иностранныте славянисти, но и истите наши учени, что не принадлежат на Македонското наречие, немлет за него никакво основателно и определенно понятие (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 269 – 270).

Според него македонското наречие не само не трябва, но и не може да бъде изключено от „от общийот писменный язык“ и би било добре, „ако оно ся приимаше за главна негова основа; по тая причина, что оно е по-пълнозвучно, по-плавно и по-стройно и много отношения по-пълно и по-богато. Представители на тоа наречие се югозападните страни на Македония“ (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 270). Това негово разбиране му дава основание да опише подробно фонетичните и морфологичните особености на наречието, които излага в сравнение с източнобългарското, и да „присовокупува неколко народни песни, кои в много отношения са любопитни“ (пак там: 272). Той обръща внимание на следните фонетични особености:

1. Липсата на редукция („Буквата а секога имат пълно и ясно произношение, а не, ако в другото наречие, отривисто и полугласно; Е и о ни в каков случай не си изменувае своето произношение, како в другото наречие, първата на и, а другата на у“);

2. Рефлексите на ъ и ъ: „Ъ и ъ со чувале своето полугласие там, где и во другото наречие, и толко в едно поднаречие, се превратиле в полногласна о, като: Корст, Цорков, Ворв, полн, Ворт, Тора и проч. наместо Върст, Църков, Върт и проч.“;

3. Рефлекс на ъ: „ъ секога, без изключение, се произносит като чисто е и никога не звучит како а, като що става в другото наречие“;

4. Липсата на съгласната х (*ода, убаво*) или замяната ѝ с ф (*нишеф, читаф*) или в (*уво, бълва*);

5. Рефлекс на ж. „Рогата буква ж в Македонското наречие се произносит како чисто а, а в некои места како о (рака, мака; рока, мока)“.

По наблюденията на Партений Зографски македонското наречие има и следните морфологични особености:

1. Лични местоимения он и ов.

2. Остатъци от падежи при имената.

3. „Средните иминя, что кончавает на -ле и -ре, и сите умалителни в множественно число кончавает на -иня, а не на -ета, како поле полиня, море мориня, момче момчиня, книже книжиня.“

4. 3 л. ед. ч. сег. вр. съхранява старото окончание -тъ.

5. Македонското наречие има деепричастие.

3. Тридялба на българската езикова територия

След средата на XIX в., когато борбата за независима българска църква е в своята финална фаза, а националното самосъзнание търси пътища за политическо освобождение и създаване на независима българска държава, промените, настъпили в социокултурната ситуация, добавят нови задачи към възрожденската националноезикова програма. Неслучайно именно през този период **тридялбата на българската езикова и етническа територия** е една от актуалните идеи. Разграничителните функции на етническият език, придобил свои реални и физически измерения в границите на историческите области Мизия, Тракия и Македония, дава преимущество и привилегия на своите носители да осъзнаят себе си като единна и отделна общност в мултикултурната реалност на Османската империя. Легитимирайки своята езикова територия, българите придобиват правото на потенциални политически претенции към нея.

Идеята за включването в нормативната система и в речника на създаващия се книжовен език на граматични особености и лексика от всички области е съзнателно начинание, предприето от редица български книжовници от третата четвърт на XIX век. П. Р. Славейков, Л. Каравелов, М. Дринов, К. Шапкарев, Й. Ковачев, Ив. Вазов и др. развиват идеята на Неофит Рилски за арбитражния общонароден характер на книжовния език, включвайки в понятието „полидиалектност“ разбирането за общонационална представителност (Иванова 2012: 215). Както казва **Р. Жинзифов**, един от основните привърженици на идеята за полидиалектната основа на българския език, в предговора на своята „Новобългарска сбирка“ (1863):

[...] мие, за Българский язык бройме той язык, кой ся говорит по цяла Македония, Тракия, България, между говорите на кой има малу разлика, но мие, както и секой Българин не късоглед, [...] щото нема Македонци, нема Тракийци като отделни народи, а има само Славяне-Българе, [...] накъсо да речеме, има един целен Българский народ и един язык Българский, който, как и секой кой му драго другий язык, ся делит на наречия (Жинзифов, 1863, цит. по Леков 1992: 240).

Според него единството на българския език е неизменно в многообразието от диалекти. От своя страна стремежът към надскачане на регионалното се превръща в един от основните езикови (и ортографски) принципи, които всеки от книжовниците следва в търсенето на изход от разнородността и нееднаквостта като спънки за изграждането на книжовния език в ролята му на всеобща комуникативна сис-

тема, която да обедини нацията и да отговори на нейните културни и духовни потреби. Зад това мнение застава и **К. Шапкарев**, който през 1870 г. на страниците на в. „Македония“ заявява:

Българският народ, за да образуват и обработит новийт си язык и да го представит богат, какчто наистина, по моето мнение требит да не ся ограничит само в едно, ко да ѝе наречие, Тракийското н.п. Мизийското или Македонското, ами да земет пред очи всите наречия и поднаречия, та от всякое от них да извадит толко само вещество, колко что может да бидет сходно с языка ни, а другото да изоставит (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език 2007: 468).

Върху тридялбата на българската езикова територия излагат наблюденията си редица книжовници от периода. Особено наситени в това отношение са страниците на вестник „Македония“². В своите материали, разсъждавайки върху проблема за говорната основа на книжовния език, книжовниците регистрират множество особености на трите главни наречия: мизийско, тракийско и македонско. По този повод през 1869 г. в статията си „Мнение за българското правописание“ **З. Княжески** пише:

От всичкото това времято е направило у нас толкова си местни наречия, от които по-лични са три, именно: Мизиец и говори, и казва, че било по-право да ся пише: Българин, пръст, пълн, барда, ворта, приминѣх приз върха, защо казват туй тѣй и др. т. Тракиец казва: Българин, пръст, пълн, брада, врата, прѣминѣх прѣз върха, защо казват това така и др. т. А Македонец: Бугарин, пун, брада, врата, сум преминол преко върхот, за ощо велат ово овако и др. т. (З. Княжески, 1869, цит. по Род и език 2007: 406).

Върху някои фонетични различия между българските наречия се спира и **Д. Лачков** в статията си „Язикословни придирки“ (1870), който наред с това обръща специално внимание и на родопските говори:

Ако ся замести в България от ж, за да стане ученикъ определено ученикж-тъ, в Тракия трябва с а да стане ученикатъ, в Македония с о да стане ученико-тъ, а пък в Родопа с у да стане ученику-тъ, ученику-съ, ученику-тъ – всякъде споряд равното произношение на окончателний звук на речити преди член -тъ, -съ, -нъ. (Лачков, 1870, цит. по Род и език 2007: 499).

² Относно езиковите въпроси на страниците на в. „Македония“ вж. Иванова 1998: 53 – 63.

Освен върху рефлексa на старата голяма носовка и участието ѝ в състава на членната морфема, той отбелязва и рефлексите на ятовата гласна. По негови наблюдения за Ъ в разни места произношението му:

[...] в думити, у които ся то пише, е разнo: като в България и Тракия казват цвѣтіе и цвятъ, хлѣбъ и хлябъ, вѣкъ и вякъ, сѣмя и сямя и др., а по Родопа ги произносят: цвйотіе, лабъ, сйоме и др. (Лачков, 1870, цит. по Род и език 2007: 499).

Трябва да се отбележи, че говорейки за съществуването на множество местни различия в езика, българските книжовници ясно подчертават неговата неделимост и целокупност (Венедиктов 1990: 156). Зад това разбиране застава **Й. Ковачев**, който в обширната си статия „Едно мнение върху общи език и правописание у нас“, публикувана във вестник „Ден“ през 1875 г., споделя:

Защото в по-главните наречия, както: северно-българското или балканското, южно-българското или македонското, и средне-българското или шопското, няма някоя голяма разлика в корението и значението на думите, която могла и да ни заплашува от тая страна. В них рядко ще срещнеш еднакви думи, които изражават различни понятия, които се изражават с различни думи (Ковачев, 1875, цит. по Род и език 2007: 569 – 570).

Осъзнаването на проблема с множествеността на вариантите несъмнено води след себе си въпроса, който задава З. Княжевски на страниците на вестник „Македония“:

Следоват кое от тия три наречия да ся прииме, за да може да го разумява цял народ? (З. Княжевски, 1869, цит. по Род и език 2007: 406).

Въпросът на базата на кое наречие да се образува основата на книжовния език естествено довежда до заключението всеки да пише на родния си диалект или на друго наречие, което познава, а по-късно обстановката ще се изясни (История 1989: 167). Ето как обосновава това схващане **Д. Войников** в предговора на „Кратка българска история“ (1861):

[...] аз ся основах повечето на тукашнето българско наречие, и то защото съм с мисл, че за да ся определи и стане един общ писмен българский язык, трябва, сякам, да имаме съчинения от разни български наречия, които с время нашити филолози може да искат да земат в приглядвание (Войников, 1861, цит. по Леков 1992: 218).

На същата позиция стои и изказването на **Р. Ил. Блъсков**. Говорейки за своята книжовна практика в предисловието на книгата „Въведение във всеобщата история с кратко прибавление на старобългарската история“, той подобно на В. Априлов преди него, на Ив. Богвор или Й. Ковачев застава зад често срещаната през периода теза за **чистотата на селските говори**:

В превода аз съм имал всякога на ум да пиша колкото ми е възможно просто и вразумително на чисто българския говоримий язык, който ся употребява по селата, дето съм учителствувал повече от 20 год. и дето още живея до днес (Р. Блъсков, 1864, цит. по Леков 1992: 245).

През третата четвърт на XIX в. търсенето на пътища за постигане на обща нормативност извежда напред концепцията, че книжовният език трябва да отразява закономерностите и характеристиките на целокупната българска реч (Иванова 2012: 214). В контекста на това разбиране изкрystalизира **идеята за обединяващото наречие**, в което да се съчетават по естествен начин особености на източните и югозападните български говори. Според Й. Ковачев например това средно наречие е кюстендилският говор³, защото:

[...] ако се избере сега една жива форма, която захваща средното място помежду останалите форми и по-близо стои до всяко от них, тогай еднородното и речи еднозначуше содержание на говоримите наречия ще се излива из нея во един народен говор, во един общ язык, който трябва да бъде по-ясен и по-сроден от всяко наречие отдялно (Ковачев, 1875, цит. по Род и език 2007: 569 – 570).

4. Изучаването на диалектите

Повеите на Романтизма и интересът на европейската славистика към българския език донасят нови нюанси в основната възрожденска езиково-строителна тенденция за създаването на книжовен език на народна основа. Изправени пред въпроса за избора на говорната основа и на конкретните диалектни особености, които да се включат в обема на формирацията се книжовен език, в разбиранията на писателите и книжовниците **народното творчество и народните говори се превръщат във втория основен извор за обогатяване на езика след**

³ Книжовноезиковият модел на Й. Ковачев е представен и анализиран подробно у Иванова 1989.

наследената писмена традиция. В идейните постановки от третата четвърт на XIX в. народната реч е източник, чието богатство трябва да бъде включено в състава на книжовния език. Местните диалектни различия започват да се осъзнават като специфики и характерни особености на българския език, които трябва да се описват, изучават и представят пред научната общественост.

Съществуващото диалектно многообразие и пъстротата на гледните точки принуждава книжовниците от периода на разгърнато изграждане на книжовния език да търсят постигането на единоголасие във филологическите си разминавания в широкото научно обсъждане на езиковите въпроси и явления и в задълбочения научен поглед към българските диалекти. На тази позицията застава **М. Дринов**. В своето „Писмо до българската интелигенция“ (1868) той казва:

Иска се сега да обърнем най-голямо внимание за изравнение правописанието си, за изработване един общт орган на нашата писменост, един общт писмен език. Преди да пристъпим към удовлетворението на речената нужда, необходимо е да се опознаем добре с законите и свойствата на езикът си, с неговий дух. А това може да се постигне: 1. Чрез изучаване всичките Български наречия и изговаряния. 2. Чрез изучаване историята на Българский език.

Подобно схващане споделят и други книжовници и видни общественици от периода. **К. Шапкарев** в статията си „Язикословие“ (1870) излага своите препоръки към новосъздаденото през 1869 г. Българско книжовно дружество в Браила. Обосновавайки за пореден път идеята си за включването на особености от македонското наречие в състава на създаващия се книжовен език, той излага конкретен план за научно описание и изследване на тези говори:

[...] нужно ѝе да ся испратят предварително челоуеци учени, опитни и достойни за делото, за да опишат и издирят и них (македонските говори – бел. моя, М. М.); или да ся наидат такви в същите места пребиваюущи, ако ся нахождат, и да ся натоварят с тая длъжност, та после да ся пристъпит към нарежданието на языка ни (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език: 468).

За научния подход към изучаването на българските диалекти говори и **Д. Лачков**:

[...] такива въпроси не са работа на един, двама да ги решат, зачтото решението им изисква съдействите на мнозина учени изследователи, които да обходят всички страни на Българското население, та при разни други

издирвания забележат и разното произношение на гласа, когото заменява словото ят в писменните речи (Лачков, 1870, цит. по Род и език: 500).

Фонетичната и диалектоложката гледна точка на проблема за съотношението между звук и буква намира място в предговора на сборника с български народни песни на **Братя Миладинови** (1861). Съобразявайки се с целите на такъв тип издания, в които е възприет принципът изговорните особености да се отразят възможно най-коректно и точно, двамата общественици и фолклористи предлагат система за фонематично записване на устната реч. В прицела на вниманието им застава спорният вокал Ъ и неговите три орфографически съответствия Ъ, Ъ, ж. С убеждението и отговорността, че чрез правилното отбелязване на произносителните специфики на народните говори се отразява говорното богатство на целокупния български език, те споделят:

Правопис употребихме по възможност най-лесен и най-сходен со произношението од словата; напр. вместо трите букви ъ, ъ, ж, кои имаат еднакво произношение, употребихме една – ж: напр. сѣнце, сѣрце, рѣка, вм. сѣнце, сѣрце, рѣка. Къде по грам. правила се пишѣт ж, но се произносѣт А, се употреби последново. Еднакво се грижехме да предадиме верно народното произношение, по кое се водѣт тукашниѣ правопис; напр. млат, пот, рет, мегю, браќа и др. вм. човѣкѣт и др. Апострофот се употреби къде по наречѣя се исфѣрляѣт букви; напр. не'ѣста, уба'а, ду'о'и, зме'о'и, 'от, напр'ам, до'ит, зе'ит, на'ѣт и др. вм. невѣста, хубава, духови, змехови, хот/ход, направам, дойдѣт, земѣт, найдат (Миладиновци 1861: 212).

5. В еволюционния път на изграждане на нормативното устройство на българския книжовен език приемането или отпадането на особености от различни диалекти се осъществява не по препоръката и настояването на отделни граматични и радетели на езика, а по силата на естествения подбор в конкуренцията между разнодиалектни варианти. Те се закрепят и утвърждават като норми в книжовноезиковата системата, защото консенсусно се припознават като общобългарски и като представителни за националния книжовен език от цялото българско общество (Иванова 2012: 212). Сред многобройните спорове, научни дискусии за говорната основа на книжовния език се изгражда разбирането и стремежът за участие на трите главни наречия. Обществениците и радетелите на езика, макар и представяйки различни идеи за установяването на книжовноезикови правила и изобщо за развитието и бъдещето на книжовния език, единодушно застават зад разбирането, че различията между отделните наречия са по-скоро специфики,

които отразяват единството и своеобразността на българския език. Въпреки езикословните си различия по отношение на редица въпроси на нормализацията или правописа те са последователни в следването на принципа за естествения и самобитен път на развитие на книжовния език. С гласа на края на XIX в. това разбиране прозира в думите на П. Оджаков, който емоционално възкликва през 1871 г.: „Ми от душа бихми помолили таквизи, да оставят язика ни за ся развива самостоятелно-народно, а не да го заключават в Френски и други рабати клещи! Язико свободно нека ся развива и ще ся намери някой българин гений, който да може да му даде йедно книжевно направление“ (Оджаков 1871: XIV – XV).

ЛИТЕРАТУРА

- БВКМ 1983:** *Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници.* София: БАН, 1983.
- Възрожденска интелигенция 1988:** *Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия.* София: ДИ „Д-р П. Берон“, 1988.
- Венедиктов 1990:** Венедиктов, Г. К. *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Проблемы нормализации и выбора диалектной основы.* Москва: Наука, 1990.
- Иванова 1989:** Иванова, Д. Един неизследван книжовноезиков модел през третата четвърт на XIX в. // *Език и литература*, 1989, № 6, 115 – 123.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането.* Пловдив: Макрос 2001, 1998.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език.* София: БАН, 1989.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София: БАН, 1993.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. (С картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озеръ).* Издание второе. Москва: Типографія М. Н. Лаврова и Ко., 1877.
- Кифалов 1842:** Кифалов, М. *Заради възрожденіе новои болгарскои словесности или науки. Сочинініе, или книжица русскаго*

исторіописателя Венелина. Москва 1838 / Превель губернскій секретарь М. Кифаловъ Тетевенець. Съ притурияніе нѣколко пѣсней и исторіи заради Полу-Славяне или Румуне (Молдо-Власы) и нѣкоихъ достопамятствъ и мудрыхъ изреченій : Καί Ἱστορία περί των Ἰμι-Σλαβόνων, ἢ των Ρομουνων (Μολδο-Βλάχων). Букурещъ. Напечатана оу Иосифа Копайнига сосъ буквы Питаря К. Пенковича. 1942. / Превель губернскій секретарь М. Кифаловъ Тетевенець. [Букурещ] : [Книгопечатница (типография) на Йосифа Копайнига], 1842.

Леков 1992: Леков, Д. *Родолюбивий и благоразумний народе болгарский. Възрожденски преговори. Книга първа 1806 – 1865.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Миладиновци 1861: *Български народни пѣсни собрани одъ братья Миладиновци Димитрія и Константина и издани одъ Константина Въ Загребъ Въ книгопечатница-та на А. Якича.* Загреб: Печатница на А. Якича, 1861.

Оджаков 1866: Оджаков, П. *Начялни познанія отъ географіѣж, по нѣмскѣ методѣ отъ П. В. Оджакова. Издавася отъ книжарницѣж-тѣ Д. В. Манчева въ Пловдивъ.* Виена: Книгопечатница на Л. Сомер и сие, 1866.

Оджаков 1871: Оджаков, П. *Наука за песнотворство и стихотворство. Изработена от Петра В. Оджакова.* Одеса: Типография на Л. Нитче, 1871.

Род и език 2007: *За българския род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.

Шапкарев 1868: Шапкарев, К. *Голяма българска читанка или втората част на Българскийт буквар на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един македонец са издават от Андрея Анастасова, ресенеца.* Цариград: Печатница на в. Македония, 1868.